

Η Μεσαρά στα μεσαιωνικά χρόνια

Χαράλαμπος Γάσπαρης

Η περιοχή της Μεσαράς ήδη από τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια ήταν γνωστή για τις αρχαιότητες που περιέκλειε. Από το πλαίσιο αυτό δεν ξέφυγε ούτε ο πιο συστηματικός περιηγητής, ο φλωρεντίνος Cristoforo Buondelmonti, κατά την περιήγησή του στη νότια Κρήτη και τη Μεσαρά το 1415, δύο αιώνες μετά την άφιξη των Βενετών στο νησί. Το ενδιαφέρον του, όπως τουλάχιστον αποτυπώνεται στο έργο του *Περιγραφή της νήσου Κρήτης*, στρέφεται αποκλειστικά προς τις πολύ γνωστές αρχαιότητες της περιοχής, κάνοντας μόνο κάποια σύντομα σχόλια για την περιοχή των Ματάλων και της «τεράστιας» πεδιάδας της Μεσαράς, καθώς και για μια πολίχνη, όπως την ονομάζει, που κάποτε ήταν πόλη, στην περιοχή της Πυργιώτισσας¹.

Το τοπωνύμιο Μεσαρά, σε μεγάλη χρήση σήμερα, ορίζει την ευρεία πεδιάδα και τα χωριά της ανάμεσα στα Αστερούσια όρη και τις ανατολικές υπώρειες του Ψηλορείτη. Το τοπωνύμιο είναι σίγουρα παλαιότερο του 13ου αι., και οι Βενετοί, όπως ήταν φυσικό, το υιοθέτησαν αμέσως, ως *Messarea*, όπως θα ακουγόταν την εποχή εκείνη. Έτσι, στη διοικητική διαίρεση της Κρήτης σε έξι σεξτέρια, όπως αποτυπώνεται στο έγγραφο του 1212, η περιοχή της Μεσαράς περιλαμβανόταν στο σεξτέριο του Τιμίου Σταυρού (*Sancta Crux/Santa Croce*), το οποίο περιέκλειε το κάστρο Μονοφάτσι (*Bonifacium/Bonifacio*), το κάστρο Καινούργιο (*Novum/Novo*) και την Πυργιώτισσα (*Pirgiotissa/Priotissa*). Σε παραλλαγή του ίδιου εγγράφου το τοπωνύμιο Πυργιώτισσα έχει αντικατασταθεί από εκείνο της Μεσαράς². Η διαίρεση αυτή της Κρήτης σε σεξτέρια δεν εφαρμόστηκε ποτέ σε διοικητικό επίπεδο, αλλά κατέληξε

1. *Talia cernentes et septentrionem versus aspicientes... Mataliam civitatem protenditur et a mare australi usque campum maximum perampulum terminatur. Discessi denique finitis verbis ab eo, et ad navem prope Priotissam parvum oppidum perveni, quod olim civitas erat* (Van Spitael 1981: 109, 112· Αποσκίτη 1983: 35, 37).

2. *Bonifatio cum omnibus suis pertinentiis, sextarium unum. Militiae XXXIII et tertia cum Castello Novo et Messarea; venit ad Sanctam Crucem. Sancta Crux. Castrum Bonifatii cum omnibus etc. Castrum Novum et Priotissa militiarum seu equitatum XXXIII et unius tertiae partis attinent ad Sextarium Sancte Crucis* (Tafel & Thomas 1857: 144-145).

να εξυπηρετεί αποκλειστικά και μόνο την οργάνωση των κρατικών κτηματολογίων στην περιοχή του διαμερίσματος του Χάνδακα. Με βάση, λοιπόν, τα σωζόμενα κτηματολόγια της εποχής και τη συγκρότησή τους σε σεξτέρια, η Πυργιώτισσα και μέρος του Καινούργιου ανήκαν στο σεξτέριο του Castello, το ανατολικό τμήμα του Καινούργιου μαζί με το δυτικό του Μονοφατσίου στο σεξτέριο του Dorsoduro, ενώ κάποια βορειότερα χωριά του Καινούργιου στο σεξτέριο του Τιμίου Σταυρού.

Καμιά διοικητική δομή δεν έφερε το τοπωνύμιο Μεσαρά. Οι Βενετοί το χρησιμοποιούσαν, μάλλον αραιά, σε δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα αποκλειστικά ως γεωγραφικό προσδιορισμό χωριών, κτηματικών περιουσιών, γεωφυσικών χαρακτηριστικών ή ακόμη και θέσης ειδικών αξιωματούχων³. Για τη βενετική διοίκηση της εποχής η Μεσαρά δεν ήταν περιοχή επισήμως οριοθετημένη, έτσι ώστε να γνωρίζουμε σήμερα τι ακριβώς περιλάμβανε ή τουλάχιστον τι είχαν στο μυαλό τους οι άνθρωποι της εποχής όταν αναφέρονταν στην περιοχή. Μπορούμε, ωστόσο, να καταλάβουμε τα όριά της από χωριά που ρητά αναφέρεται ότι ανήκαν σε αυτή τη ζώνη. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, η μεσαιωνική Μεσαρά καταλάμβανε σε γενικές γραμμές, όπως και σήμερα, τις μέχρι πρότινος επαρχίες Πυργιώτισσας, Καινούργιου και μικρό μέρος του δυτικού Μονοφατσίου.

Η κύρια διοικητική και στρατιωτική δομή στη βενετική Κρήτη ήταν η καστελανία, η οποία περιέκλειε επιπλέον σε ορισμένες περιοχές τα όρια ελέγχου έκτακτων ειδικών αξιωματούχων, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Τα όρια των βενετικών καστελανιών ταυτίζονται σε γενικές γραμμές με τις επαρχίες της Κρήτης του 20ού αιώνα. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος της Μεσαράς βρισκόταν στις καστελανίες του Καινούργιου και της Πυργιώτισσας, και ένα μικρό μόνο μέρος της στα ανατολικά στην καστελανία του Μονοφατσίου⁴. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε, ακόμη κι αν υπήρχαν, τα ακριβή όρια των καστελανιών. Για τις βενετικές αρχές υπήρχαν τα κάστρα και τα χωριά τα οποία υπάγονταν σε ένα συγκεκριμένο κάστρο και τον καστελάνο του. Με βάση, λοιπόν, αυτές τις ενδείξεις, όπου υπάρχουν, μπορεί κανείς να ορίσει τις καστελανίες. Τέτοιες ενδείξεις για τα όρια της καστελανίας Καινούργιου αποτελούν τρεις αποφάσεις που αφορούν χωριά της περιοχής. Το 1391 το χωριό Βαγιωνιά, με σχετική

απόφαση των αρχών, μεταφέρεται από το κάστρο Μονοφάτσι σε εκείνο του Καινούργιου⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1394, οι αρχές αποφάσισαν, επίσης, ότι οι κάτοικοι των χωριών Μούλια και Απάνω Μούλια έπρεπε να διεκπεραιώνουν τις υποθέσεις τους με το Δημόσιο στο κάστρο Καινούργιο και όχι στο κάστρο Μονοφάτσι, όπως συνέβαινε μέχρι τότε, καθώς το τελευταίο, σύμφωνα πάντα με το έγγραφο, απείχε 8 *milliaria*, απόσταση που προφανώς είχε θεωρηθεί μεγαλύτερη από εκείνη του κάστρου Καινούργιου⁶. Αντίθετα από την προηγούμενη περίπτωση, το 1450 οι ίδιοι οι κάτοικοι του χωριού Πρινιας ζήτησαν επισήμως από τις αρμόδιες αρχές να αποσπαστούν από το κάστρο Καινούργιο και να υπαχθούν στο κάστρο Μονοφάτσι, που όπως υποστήριζαν ήταν πλησιέστερο⁷. Είναι ενδιαφέρουσα η συνέχεια της ιστορικής γεωγραφίας της Κρήτης, καθώς και σήμερα το χωριό Πρινιας βρίσκεται στα όρια τριών επαρχιών (Καινούργιου, Μαλεβιζίου και Μονοφατσίου). Ο άξονας, λοιπόν, που ακολουθούσε την κατεύθυνση Πρινιας, Μούλια και Βαγιωνιά αποτελούσε το ανατολικό όριο της καστελανίας Καινούργιου που συνόρευε με εκείνη του Μονοφατσίου.

Η Μεσαρά προστατευόταν από δύο κάστρα, τα οποία προσδιόριζαν και τις ομώνυμες καστελανίες της περιοχής: βόρεια το κάστρο Καινούργιο (*castellum/castrum Novum*) και δυτικά, κοντά στην ακτή, το κάστρο Πυργιώτισσας (*castellum/castrum Pirgiotisse*)⁸. Το πρώτο από τα κάστρα αυτά τοποθετείται σήμερα στις θέσεις Ψηλό Καστέλι του σημερινού χωριού Καστέλι Καινούργιου και το δεύτερο κοντά στην Παναγία Πυργιώτισσα νότια του Τυμπακίου (στην αριστερή όχθη του Γεροπόταμου ή Μαλονίτη). Το κάστρο Καινούργιο πρέπει να λειτουργούσε ήδη από τον πρώιμο 13ο αι., ενώ για εκείνο της Πυργιώτισσας δεν είναι βέβαιη η ύπαρξή του εκείνη την εποχή ή και αν υπήρχε, η κατάστασή του δεν θα ήταν τέτοια ώστε να έχει ενταχθεί στο τοπικό αμυντικό σύστημα. Το 1340, ωστόσο, στην επίσημη καταγραφή των αξιωματούχων Κρήτης περιλαμβάνονται οι καστελάνοι και των δύο κάστρων, γεγονός που σημαίνει ότι αποτελούσαν ήδη από παλαιότερη εποχή τμήμα του αμυντικού συστήματος της Κρήτης⁹.

Τα κάστρα κατείχαν σημαντική θέση για την προστασία της περιοχής τόσο από εσωτερικούς όσο και από εξωτερικούς εχθρούς. Βρίσκονταν σε ετοιμότητα για πειρατικές κυρίως επιθέσεις από τη θάλασσα, αλλά και για επιθέσεις επαναστατών. Τα δύο κάστρα της Μεσαράς έπαιζαν κομβικό ρόλο, καθώς βρισκονταν στο νότιο πέραςμα από τις τούρμες της Απάνω και Κάτω Συβρίτου του διαμερίσματος Ρεθύμνου

5. Santschi 1976: 312 αρ. 1394.

6. Santschi 1976: 88 αρ. 346.

7. ASV (= Archivio di Stato di Venezia), *Duca di Candia*, b. 8, q. 2, 113v.

8. Για τα δύο κάστρα της Μεσαράς βλ. Γιγουρτάκης 2004: 49-55, 61-62. Γιγουρτάκης 2011: 365.

9. Οι τρεις αξιωματούχοι καταγράφονται ως καστελάνοι (*castellani*) *castrum Pirgiotissa* και *castrum Novi* (Thomas 1880: 254).

3. Σε έγγραφο, για παράδειγμα, του 1234 σημειώνεται: *hoc est casale Cato Pastela cum suis pertinentiis existentibus in partibus Mesaree...* (Γάσπαρης 2004: αρ. 331). Σε ανάλογα έγγραφα του 1248-1249: *Habet partem in Messarea. Casale Chetarea et Messochorio...* (ό.π.: αρ. 852), του 1260: *medietatem de vinea delo Prin, que est in la Messarea...* (ό.π.: αρ. 109), του 1340: *Posita fuit pars in ipso consilio rogatorum si videtur vobis de faciendo capitaneos duos, scilicet Messare et Belvideris...* (Ratti-Vidulich 1976: αρ. 3), του 1347: *Omnnes capitanearie occasione Turchorum videlicet castra Gerapetre, Mirabelli, Belvidere, Messaree, Levantis...* (ό.π.: αρ. 150).

4. Για μια γενική εισαγωγή στην ιστορία των επαρχιών Καινούργιου και Πυργιώτισσας από τα ρωμαϊκά χρόνια μέχρι και το τέλος της βενετικής περιόδου βλ. Τσουγκαράκης & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2000: 331-343. Για την τ έως επαρχία Πυργιώτισσας βλ. Λενακάκης 2013.

προς το διαμέρισμα του Χάνδακα. Το δυτικότερο, επίσης, σημείο της Πυργιώτισσας βρισκόταν πάνω στη λεγόμενη «ρίζα της δύσης» (*risa ponentis*), ή αλλιώς στα σύνορα ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό διαμέρισμα της Κρήτης. Τα κάστρα, λοιπόν, μπορούσαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση εισβολής από τα νοτιοδυτικά, από τις περιοχές δηλαδή στις οποίες για έναν και πλέον αιώνα ενδημούσαν σημαντικά επαναστατικά κινήματα. Σε κάποιες, μάλιστα, από τις κρητικές επαναστάσεις της εποχής διαθέτουμε μαρτυρίες για πολεμικά γεγονότα ή αποτρεπτικά μέτρα στην περιοχή. Κατά την επανάσταση του Αλέξιου Καλλέργη (1282/83-1299) ο βενετός χρονογράφος Lorenzo de Monacis καταγράφει γεγονότα στη θέση Ξερόδεμα της Πυργιώτισσας¹⁰. Τον Οκτώβριο του 1333, λίγο καιρό μετά το ξέσπασμα της επανάστασης του αντιβενετικού κλάδου των Καλλέργηδων, επιβλήθηκε στη Μεσαρά το συνηθισμένο σε τέτοιες περιπτώσεις μέτρο της απαγόρευσης της μετακίνησης προσώπων και ζώων από τη μία και την άλλη πλευρά των συνόρων που καθορίζονταν με δουκική απόφαση¹¹. Η περιοχή αυτή ήταν το πιο ανοικτό και ευάλωτο σημείο του διαμερίσματος του Χάνδακα, αφού βορειότερα προστατεύονταν καλύτερα από τον όγκο του Ψηλορείτη. Με τον τρόπο αυτό οι βενετικές αρχές πίστευαν ότι θα μπορούσαν να αποκλείσουν την είσοδο επαναστατών ανατολικότερα. Έναν μήνα αργότερα, τον Νοέμβριο του 1333, ο ίδιος ο δούκας ανακοίνωσε την κάθοδό του στο κάστρο Καινούργιο και στην περιοχή της Πυργιώτισσας, όπου θα έλεγχε και θα οργάνωνε την άμυνα έναντι των επαναστατών, οι οποίοι κινούνταν στα νότια του Ρεθύμνου με κατεύθυνση το διαμέρισμα του Χάνδακα, και βέβαια την πρωτεύουσα¹². Ανάλογη απαγόρευση με εκείνη του Οκτωβρίου του 1333 επιβλήθηκε και κατά τις επόμενες επαναστάσεις. Τον Ιούλιο του 1342, μετά το ξέσπασμα της νέας επανάστασης, καθορίστηκαν τα σχετικά όρια στην περιοχή της Μεσαράς, τα οποία ξεκινούσαν από το χωριό Πανασός, περνούσαν από τα χωριά Νασοί, Μορόνι, Ρουφάς, Βρέλη, Μπόμπια και κατέληγαν νότια στη θάλασσα. Όσοι διέμεναν στα παραπάνω χωριά και κατείχαν γη μπορούσαν να την καλλιεργούν, αλλά το βράδυ όφειλαν να διαμένουν είτε στο κάστρο Καινούργιο, είτε στους Αγίους Δέκα, είτε στα Ανώγεια

10. *Apud Xerodema in partibus Pirgiotisse (Laurentii de Monacis 1758: 171).*

11. Το διάταγμα αυτό περιγράφει αναλυτικά τα όρια απαγόρευσης. Το παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα μας μεταφέρει σε τμήμα της περιοχής της Μεσαράς: *Fiere al'Agio Helia che se su la piera e de là tole via via e fiere a Sancta Barbara et de là va in verso austro via via de chi à lo casal velio dela Mulia e de là tole la via che va per la splaça e de là tole la via e va de chi à lo Vurvuliti e de là amonta su la montagna che varda a la Mesarea e de là volçe in verso ponentem cresta cresta e fiere su lo monte de la grotta de Melitoro et de là desende a la fontana de lo Riffa et de là fiere in la crosie et de là va verso austro e tole cresta cresta e fiere alo Vuvonichita e de là va e fiere alo casal dela Velanea e quello casal de la Vellanea roman in levantem...* Βλ. ASV, *Duca di Candia*, b. 14, 93r. Βλ. επίσης Γάσπαρης 2012: 85.

12. Γάσπαρης 2012: 87.

για λόγους ασφάλειας και αποφυγής επαφής με επαναστάτες¹³. Το ίδιο μέτρο επιβλήθηκε και τον Οκτώβριο του 1364, μετά το ξέσπασμα της μεγάλης επανάστασης του Αγίου Τίτου έναν περίπου χρόνο νωρίτερα¹⁴. Τα παραπάνω διατάγματα όχι μόνο επιβεβαιώνουν ότι η περιοχή αποτελούσε πύλη εισόδου από το δυτικό τμήμα της Κρήτης προς το ανατολικό, και ειδικά προς το διαμέρισμα του Χάνδακα, αλλά προσδιορίζουν ως ένα βαθμό και την περιοχή της Μεσαράς όπως περίπου την αντιλαμβάνονταν οι βενετικές αρχές.

Ο καστελάνος, που έδρευε σε κάθε κάστρο, ήταν ένα σημαντικό πρόσωπο για τους κατοίκους των χωριών κάθε καστελανίας, καθώς δεν ήταν απλώς ένας στρατιωτικός αξιωματούχος που έλεγχε τη φρουρά του κάστρου και ήταν επιφορτισμένος με την ασφάλεια της περιοχής, αλλά είχε και άλλες μόνιμες ή έκτακτες διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Πλάι του, ως βοηθό, είχε έναν έμμισθο γραμματέα, που διοριζόταν από την κεντρική κυβέρνηση της Κρήτης, όπως και ο ίδιος ο καστελάνος¹⁵. Άλλοι αξιωματούχοι της περιοχής, χαμηλότερης ωστόσο κλίμακας και βραχείας θητείας, ήταν κατά τον 14ο αι. ο καπιτάνος εναντίον των Τούρκων (*capitaneus contra Turcos*), όπως και σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές της ανατολικής Κρήτης οι οποίες κινδύνευαν περισσότερο από τις τουρκικές πειρατικές επιθέσεις, και ο καπιτάνος εναντίον των ληστών (*capitaneus super latronibus*). Οι δύο αυτοί αξιωματούχοι, με σαφώς οριοθετημένες δικαιοδοσίες και συγκεκριμένο στόχο, αναφέρονταν τόσο

13. Το διάταγμα του 1342 καταγράφει μεταξύ άλλων: *Hec sunt confinia posita in partibus Messaree. Incipit a porti de Panasso et vadit versus austrum frudhi frudhi usque super Vromolimni et inde vadit recto versus austrum et ferit ad Petromandra et inde in versus austrum et ferit ad Monodhendri et inde descendit versus garbinum usque ad aspam magnam ruinatam casalis Nassi... terre posite in signa predicta possint laborari et illi qui eas laborabunt teneantur hospitare de nocte vel in Castro Novo vel in casali de Aghidheca vel in casali de Anogia (ASV, Duca di Candia, b. 14, 157r).*

14. Για το ανάλογο διάταγμα του 1364 βλ. ASV, *Duca di Candia*, b. 15, 113r. Κατά την ίδια επανάσταση, και συγκεκριμένα το 1366, στην περιοχή της Πυργιώτισσας δρούσε στρατιωτικά ο Giovanni Zeno (*Iohannes Geno provisor, qui militabat apud Priotissam*) (*Laurentii de Monacis 1758: 189*).

15. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους καστελάνους του κάστρου Καινούργιου: Tommaso Pantaleo (1300), Simonetto Gradenigo (1350), Paolo Contarini (1374), Francesco da Porto (1400), Pietro Querini (1416), Πέτρος Παλινάς (1416), και του κάστρου Πυργιώτισσας: Pietro Acotanto (1416). Λιγότερες μαρτυρίες διαθέτουμε σχετικά με τους διορισμένους εκεί γραμματείς. Το 1306, για παράδειγμα, ο Francesco de Arimano γραμματέας και κάτοικος του κάστρου Καινούργιου, αγόρασε έναν σκλάβο (Stahl 2000: αρ. 145), ενώ το 1324 ο Domenico Traversario, τέως γραμματέας στο κάστρο Καινούργιο (*olim scriba castris Novi*), κλήθηκε σε απολογία από τις αρχές του Χάνδακα για κάποιο αδίκημα και λίγες μέρες αργότερα με σχετική απόφαση αποκλείστηκε μελλοντικά από οποιοδήποτε αξίωμα της Κρήτης (Ratti-Vidulich 1965: αρ. 369, 373).

στην κεντρική κυβέρνηση όσο και στους τοπικούς καστελάνους, και η έδρα τους δεν ταυτίζεται πάντοτε με ένα από τα δύο κάστρα, αλλά και με άλλα καστροχωριά της περιοχής. Τα έγγραφα του διορισμού, των δικαιοδοσιών και της έδρας των παραπάνω αξιωματούχων προσφέρουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ιστορική γεωγραφία, αλλά και το σύστημα άμυνας και προστασίας των κατοίκων της Μεσαράς.

Η ευρύτερη περιοχή της Μεσαράς ανήκε αρχικά στη δικαιοδοσία ενός καπιτάνου εναντίον των Τούρκων με την ονομασία «καπιτάνος στα νοτιοδυτικά» (*capitaneus ponentis ad latus austri*). Το 1350, μάλιστα, σε σχετικό διάταγμα διευκρινίζεται ότι υπό την προστασία του ανήκαν οι περιοχές των κάστρων Καινούργιου και Πυργιώτισσας, και τονίζεται πόσο απαραίτητος ήταν ο εν λόγω αξιωματούχος ιδιαίτερα για την ασφάλεια της περιοχής Πυργιώτισσας, καθώς, σύμφωνα πάντα με το έγγραφο, εκεί υπήρχε λιμάνι, ενώ ταυτόχρονα δεν είχε αρκετούς κατοίκους, που θα συνέβαλαν στην προστασία της. Επειδή, μάλιστα, ο καπιτάνος αυτός διαβιούσε μέχρι τότε στο χωριό Αρμυρή, μακριά, όπως σημειώνεται, από την περιοχή της Πυργιώτισσας, αποφασίστηκε ότι στο εξής όφειλε να έχει ως έδρα είτε το κάστρο Καινούργιο είτε ένα κατάλληλο χωριό νοτιότερα προς την Πυργιώτισσα¹⁶.

Τον Απρίλιο του 1352 οι βενετικές αρχές, έχοντας διαπιστώσει ότι ένα τέτοιος αξιωματούχος μόνος του ήταν μάλλον ανεπαρκής, εξαιτίας της φύσης των κινδύνων, αποφάσισε να σπάσει την περιοχή σε δύο ζώνες, διορίζοντας δύο αντί έναν καπιτάνο. Έτσι, παρέμεινε ο πρώτος (*capitaneus castri Novi*) με έδρα το κάστρο Καινούργιο και με δικαιοδοσία στην περιοχή νότια του κάστρου μέχρι τη θάλασσα και προς τα δυτικά στην περιοχή της Πυργιώτισσας, καθώς και βόρεια του ίδιου κάστρου προς την περιοχή της πρώην έδρας του στο χωριό Αρμυρή. Ο δεύτερος καπιτάνος (*capitaneus ponentis ad latus austri*) θα έδρευε, και αντίστοιχα θα είχε υπό την εποπτεία του, την περιοχή ανατολικά του κάστρου Καινούργιου, ή, όπως σημειώνεται στο σχετικό διάταγμα, «από τον ποταμό της Μεσαράς και προς τα νότια, από το χωριό Ανώγεια προς το χωριό Κουμάσα»¹⁷. Ένα δεύτερο διάταγμα, τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς, μας αποκαλύπτει ότι ο δεύτερος αυτός καπιτάνος είχε έδρα το χωριό Βασιλική, καθώς και ότι η δικαιοδοσία του επεκτεινόταν βορειότερα προς τις περιοχές που

έλεγε ο καπιτάνος με έδρα τις Μελέσες, ο οποίος είχε καταργηθεί¹⁸. Σύμφωνα πάντα με τα παραπάνω διατάγματα, οι δύο νέοι καπιτάνοι όφειλαν να συνεργάζονται και όταν ο ένας χρειαζόταν βοήθεια να προστρέχει ο άλλος. Οι έδρες των δύο καπιτάνων επιλέγονταν έτσι ώστε να παρέχουν την απαραίτητη ασφάλεια στους στρατιωτικούς αυτούς αξιωματούχους. Για τον καπιτάνο του κάστρου Καινούργιου το ίδιο το κάστρο του παρείχε ασφάλεια, και μόνο όταν διανυκτέρευε εκτός κάστρου όφειλε να έχει μαζί του φρουρά 30 οπλισμένων προσώπων. Αντίθετα, ο καπιτάνος «της Βασιλικής» ήταν υποχρεωμένος να διατηρεί πάντα φρουρά 50 προσώπων¹⁹.

Τα κάστρα της Κρήτης δεν ήταν, όμως, μόνο στρατιωτικές θέσεις, προορισμένες να υπερασπίζονται τη βενετική κυριαρχία και να διαφυλάσσουν την ασφάλεια της περιοχής που έλεγχαν, αλλά και σημαντικοί οικισμοί εντός και εκτός των τειχών τους, οι οποίοι κατείχαν κεντρική θέση στη ζωή των κατοίκων των χωριών της κάθε καστελανίας. Επρόκειτο κατά κανόνα για σχετικά μεγάλους οικισμούς με κάποια διοικητική και οικονομική λειτουργία. Στο κάστρο, εκτός από τον καστελάνο (*castellanus*) και τον γραμματέα του (*scriba castri*), είχαν έδρα οι στρατιώτες της φρουράς (*servientes*), σε ορισμένες περιπτώσεις και εποχές ο καπιτάνος εναντίον των Τούρκων και ο καπιτάνος εναντίον των ληστών, ένας ή περισσότεροι συμβολαιογράφοι (*notarii castri*), γιατροί, τεχνίτες, και φυσικά ορθόδοξοι και κατά καιρούς καθολικοί ιερείς, όπως σε όλα τα χωριά. Εκεί συγκεντρώνονταν και προωθούνταν αγροτικά προϊόντα της περιοχής και λειτουργούσε μικρή λιανική και χονδρική αγορά. Ένα άλλο χαρακτηριστικό των κάστρων αποτελούσε η ύπαρξη ταβέρνας, όπου επωλείτο ή καταναλωνόταν επιτόπου κρασί τόσο για τους κατοίκους του ίδιου του οικισμού όσο και των γύρω χωριών. Η ταβέρνα ήταν μια κερδοφόρα δραστηριότητα, την οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος του 14ου αι. ασκούσαν αποκλειστικά οι καστελάνοι, για να συμπληρώνουν τον μισθό τους.

Εστιάζοντας για λίγο την προσοχή μας ως χαρακτηριστική περίπτωση στο κάστρο Καινούργιο κατά τον 14ο αι., μπορούμε να εντοπίσουμε όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Δεν γνωρίζουμε το μέγεθος του οικισμού και τον αριθμό των κατοίκων του για την εποχή που εξετάζουμε, αλλά θα πρέπει να ήταν σχετικά μεγάλος, μεγαλύτερος, πάντως, από εκείνον του κάστρου της Πυργιώτισσας. Μεταξύ των μόνιμων κατοίκων του συμπεριλαμβάνονταν Έλληνες, Λατίνοι ιταλικής κυρίως καταγωγής, ορθόδοξοι και καθολικοί πιστοί, και μια μικρή εβραϊκή κοινότητα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι ιταλικής καταγωγής κάτοικοι του κάστρου δεν ήταν μόνο οι μικροί ή μεγάλοι φεουδάρχες με μόνιμη ή προσωρινή κατοικία εκεί, αλλά και απλοί αγρότες ή άλλοι επαγγελματίες. Για τα απαραίτητα δικαιοπρακτικά έγγραφα όχι μόνο των κατοίκων του κάστρου αλλά και των χωριών της περιφέρειάς του δρούσαν εκεί και συμβολαιογράφοι τόσο «ελληνικής» όσο και «λατινικής γλώσσας». Κατά

19. Ratti-Vidulich 2007: 54.

16. *Item quia capitaneus ponentis ad latus austri solitus fieri per mensem no potest tantum protendi quod bene prout expedit custodiatur contrata Pirgiotisse, de qua non est non dubitandum cum ibi sint quidam portus et contrata non bene sit gentibus perfulcita predictusque capitaneus habitat multum a longe a predicta contrata, consulunt sapientes quod... habitat in Castro Novo et inde infra versus Pirgiotissam ubi melius sibi videbitur habitare* (Ratti-Vidulich 1976: ap. 273).

17. *A flumine Messaree ultra versus austrum videlicet a casali Anogia versus casale Cumussa...* (Ratti-Vidulich 2007: 53-54).

18. *Et capitanaria eciam de Melissa deducatur ita tam quod pars illorum qui erant supradicte capitanarie in contrata Melisse distribuuntur et ponantur in capitanariis de Vassilichi et Castro Novo, que remaneant firme quia sunt utiles et necessarie...* (Ratti-Vidulich 2007: 71 ap. 74).

τον 14ο αιώνα εντοπίστηκαν τρεις νοτάριοι με έδρα το κάστρο Καινούργιο: ο Πέτρος Χουρσάριος, ο Γουλιέλμος και ο Κωνσταντίνος Καλομάτης, οι δύο τελευταίοι με άδεια σύνταξης συμβολαίων σε ελληνική γλώσσα (*tabellio in scriptura greca*)²⁰.

Το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του κάστρου, όπως ήταν φυσικό, είχε ως κύρια απασχόληση τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ενώ δε λείπουν και οι κάθε είδους απαραίτητοι επαγγελματίες, οι οποίοι πιθανότατα ασκούσαν το επάγγελμά τους παράλληλα με αγροτικές εργασίες. Όλοι οι κάτοικοι του κάστρου, σε συνδυασμό με εκείνους των χωριών της καστελανίας οι οποίοι για διάφορους λόγους έφθαν εκεί, δημιουργούσαν μια ζωηρή κοινωνική και οικονομική ζωή, σημείο αναφοράς για ολόκληρη την καστελανία. Το 1300, για παράδειγμα, ο τσαγκάρης Ανδρέας, κάτοικος του κάστρου, έλαβε δάνειο δέκα υπέρπυρα από τον Giorgio Naizo, κάτοικο του ίδιου κάστρου, με προθεσμία εξόφλησης ένα έτος, κατά τη διάρκεια του οποίου θα πρόσφερε τις υπηρεσίες του ως τσαγκάρης στον δανειστή του, όποτε αυτός τις χρειαζόταν²¹. Το 1314 ο υφαντής Nicolo Borgognono συνελήφθη γιατί είχε κλέψει κρασί από τις κατοικίες του Marco Siriani και του συμβολαιογράφου «ελληνικής γλώσσας» Γουλιέλμου²². Το 1368 ο ασβεστάς Μιχαήλ Δουλευτής, που κατοικούσε στο κάστρο αλλά είχε το ασβεστοκάμινό του στον κήπο του στο χωριό Ρουφάς, απαλλάχτηκε από τις οικονομικές απαιτήσεις του Giovanni de Lago, ιδιοκτήτη του χωριού²³. Το 1395 ο σιδεράς Γεώργιος Παπαδόπουλος, κάτοικος του κάστρου Καινούργιου, τραυματίστηκε από τον συντοπίτη του Σήφη Μουσουρό²⁴. Τον Απρίλιο του 1416 ο καστελάνος του κάστρου της Πυργιώτισσας, Pietro Acotanto, έστειλε επιστολή στον δούκα Κρήτης με την οποία τον πληροφορεί ότι είχε λάβει τα υλικά που είχε ζητήσει για την επισκευή της πόρτας του κάστρου και ότι στην εργασία αυτή είχε λάβει μέρος ο μαραγκός του κάστρου Καινούργιου²⁵.

Η κοινωνική ζωή στο κάστρο και στα χωριά του, όπως παντού διαχρονικά, περιέκλειε και τις προσωπικές διαφωνίες, οι οποίες πολύ συχνά κατέληγαν σε καβγάδες και επιθέσεις με αποτέλεσμα τραυματισμούς ή και θανάτους. Χάρη στις δεκάδες τέτοιες καταγγελίες που έφθασαν στο δικαστήριο κατά τον 14ο αι. και τις απαραίτητες

τυπικές διαδικασίες που απαιτούνταν για τις καταγγελίες αυτές, γνωρίζουμε και τα ονόματα δώδεκα γιατρών με έδρα το κάστρο Καινούργιο, οι οποίοι κατέγραφαν τα περιστατικά από όλη την καστελανία, σημειώνοντας τα τραύματα ή πιστοποιώντας τον θάνατο. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν Εβραίοι, άλλοι από αυτούς γενικοί γιατροί (*medicus physicus*) και άλλοι χειρουργοί (*medicus chirurgicus*). Πρόκειται για τους Εβραίους Ioste, Σολομώντα, Ioste Carfocoro, Λιγιά Χρουσάρη (Ligia Crussari) «χειρουργό», Ηλία Γαδινέλη (Gadinelli) «χειρουργό», Ioste de Damasco, Νικόλαο de Damasco, Manachail «γενικό γιατρό», Managho γιο του Ηλία, καθώς και τους μάλλον Λατίνους Κάρολο (Carolo), A. Bono και Κοσμά Russo²⁶.

Δεν γνωρίζουμε αν η μικρή εβραϊκή κοινότητα αποτελεί χαρακτηριστικό του κάστρου Καινούργιου, ή κάτι ανάλογο παρατηρείται και στα υπόλοιπα κάστρα της Κρήτης, καθώς αυτά, ως μικρά περιφερειακά κέντρα, όπως τονίστηκε, αποτελούσαν έναν μικρό πόλο έλξης κατοίκων. Οι δραστηριότητες των Εβραίων ποίκιλλαν και έφεραν τόσο «αστικά» όσο και αγροτικά χαρακτηριστικά. Το 1382, για παράδειγμα, οι Εβραίοι κάτοικοι του κάστρου Καινούργιου υποχρεώθηκαν να καταβάλουν το υπόλοιπο των χρημάτων που χρωστούσαν στον Marco de Mezzo για τη χρήση των νερών στο χωριό Ρουφάς, το οποίο του ανήκε²⁷. Δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1394, παρόμοια απόφαση ορίζει ότι οι ίδιοι Εβραίοι θα διατηρούσαν και πάλι τη χρήση του νερού του ίδιου χωριού, το οποίο δεν ανήκε πλέον μόνο στον de Mezzo αλλά και στον Francesco Greco²⁸. Το 1357 ο Εβραίος Λιγιάς Πίρο (Lingiacco Piro), με εγγυητές τους επίσης Εβραίους Πλουμάρη Μυλοποταμίτη (Plumari Milopotamiti) και Λιγιά Καλόπο (Lingiacco Caloro), κατοίκους του κάστρου Καινούργιου, αγόρασε ένα μολάρι, το οποίο θα ξεπλήρωνε καταβάλλοντας 26 υπέρπυρα στον Χάνδακα και ένα φόρτωμα κριθάρι στο κάστρο²⁹. Τα παραπάνω παραδείγματα αποδεικνύουν την άμεση ή έμμεση ανάμιξη των ντόπιων Εβραίων με την καλλιέργεια ή την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων.

Οι Εβραίοι είναι, ωστόσο, γνωστότεροι διαχρονικά για τις χρηματοπιστωτικές τους δραστηριότητες, κάτι από το οποίο δεν ξεφεύγουν και εκείνοι του κάστρου Καινούργιου. Πολλοί από αυτούς δάνειζαν χρήματα ή προϊόντα σε κατοίκους του ίδιου κάστρου ή των υπόλοιπων χωριών της καστελανίας. Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Εβραίος Zagho, γιος του Σολομώντα, ο οποίος το 1281 και το 1300 δηλώνει κάτοικος του κάστρου Καινούργιου, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1304, κάτοικος της πρωτεύουσας. Ο Zagho ξεκίνησε πιθανότατα από το κάστρο και

20. Το 1328 ο Pietro Chursario, τέως συμβολαιογράφος του κάστρου Καινούργιου, κατηγορήθηκε και διώχτηκε για πλαστογράφηση διαθήκης (Ratti-Vidulich 1965: αρ. 441, 442). Το 1314 κλάπηκε από την κατοικία του συμβολαιογράφου Gulielmo, *tabellio grecus*, κρασί από τον Nicolo Borgognono (Ratti-Vidulich 1965: αρ. 15). Το 1382 ο Κωνσταντίνος Καλομάτης διορίστηκε από τις βενετικές αρχές συμβολαιογράφος ελληνικής γλώσσας (*in scriptura greca*) στο κάστρο Καινούργιου (Santschi 1976: 84 αρ. 326).

21. Carbone 1978: αρ. 519.

22. Ratti-Vidulich 1965: αρ. 15.

23. Santschi 1976: 20 αρ. 87.

24. Santschi 1976: 377 αρ. 1738.

25. ASV, *Duca di Candia*, b. 1, q. 6bis, 37r.

26. Για τους γιατρούς αυτούς βλ. Santschi 1976: αρ. 859, 905, 970, 1014, 1020, 1284, 1365, 1601, 1621, 1695, 1696, 1738, 1784, 1829.

27. Santschi 1976: 236 αρ. 1091.

28. Santschi 1976: 87 αρ. 341.

29. Lombardo 1968: αρ. 129.

κατέληξε επεκτείνοντας τη δραστηριότητά του στον Χάνδακα, χωρίς, όμως, να αποκοπεί από την αρχική του περιοχή και τους παλαιούς «πελάτες» του. Το 1281, για παράδειγμα, δάνεισε στον Giramonte, γραμματέα του κάστρου, 35 μουζούρια σιτάρι³⁰, ενώ στα χρόνια ανάμεσα στο 1300 και 1304 είχε πολλές συναλλαγές (χρηματικά δάνεια, προαγορές αγροτικών προϊόντων, πωλήσεις) με τον Γεώργιο Λίτινο και τους γιους του Ιωάννη και Νικόλαο, ιδιοκτήτες του γειτονικού χωριού Ανώγεια, καθώς και με τον Φωκά Βαρούχα, κάτοικο του κάστρου Καινούργιου³¹.

Σύμφωνα με το έγγραφο της πρώτης αποστολής βενετών αποίκων στην Κρήτη το 1211, τη γνωστή Παραχώρηση της Κρήτης (*Concessio Cretae*), στην ευρύτερη περιοχή της Μεσαράς έλαβαν φέουδα 36 *ιππείς* και 5 *πεζοί*, προερχόμενοι από τα σεξτέρια του Castello και του Dorsoduro της Βενετίας και εκπροσωπώντας οικογένειες από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα της βενετικής κοινωνίας. Μεταξύ των γνωστών οικογενειών που εκπροσωπήθηκαν στην περιοχή κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι. είναι οι Mudazzo, Venier, da Canal, Falier, Foscolo, Grimani, Barbarigo, Abramo, Caravello και άλλοι³². Στη συνέχεια, εξαιτίας της εύφορης γης της περιοχής, αλλά και γενικότερα εξαιτίας της κινητικότητας γύρω από την ιδιοκτησία της γης, η Μεσαρά προσήλκυσε πλήθος μεσαίων και μεγάλων φεουδαρχών, Βενετών και Ελλήνων, οι οποίοι προστέθηκαν στους παραπάνω ή τους αντικατέστησαν. Αν περιοριστούμε ενδεικτικά μόνο σε περιοχές που ρητά αναφέρονται στις πηγές μας ότι βρίσκονται στη Μεσαρά, τότε παρατηρούμε ότι απόγονοι πολλών από τις παραπάνω πρώτες βενετικές οικογένειες εντοπίζονται στην περιοχή της Μεσαράς σε όλη τη διάρκεια του 13ου και 14ου αιώνα³³. Η παρουσία, μάλιστα, στην περιοχή εκπροσώπων ή κλάδων κάποιων οικογενειών είναι διαχρονική, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τους Mudazzo και τους da Vigonza, οι οποίοι κατείχαν κατά καιρούς γη σε διάφορα χωριά της ευρύτερης Μεσαράς³⁴. Η παλαιότερη, για παράδειγμα, μαρτυρία για τους da Vigonza ανάγεται στο 1247, όταν ο Giacomo αγόρασε μια καβαλαρία, τμήμα της οποίας βρισκόταν στα χωριά «Κερατιά και Μεσοχωριό στη

Μεσαρά» και την οποία διατήρησε για δέκα περίπου χρόνια³⁵. Το 1313 μισή καβαλαρία στα χωριά Άριο, Βοριάς, Μονόχωρο, Πλουτή και Σοκαράς πέρασε στα χέρια του Pietro da Vigonza ως προίκα από τον πεθερό του Filippo Sisinulo. Τη μισή αυτή καβαλαρία κληρονόμησαν οι γιοι του, Filippo, Andrea και Angelo, και τη διατήρησαν μέχρι το 1358³⁶. Το 1347 καθορίστηκαν τα όρια της ιδιοκτησίας των da Vigonza στην περιοχή των χωριών «Άγιοι Δέκα, Βουρβουλίτης, Ρουσοχώρι, Αγία Μαρίνα, Πλατσίδα και Καμαράκι»³⁷. Το 1357 τέλος, η Nicolotta, χήρα του Pietro da Vigonza, άφησε με τη διαθήκη της στους κληρονόμους της «όλη την περιοχή που κατείχε στη Μεσαρά», την οποία είχε αγοράσει από τον Pietro Mudazzo³⁸.

Ενδιαφέρονσα αντίστοιχα είναι και η παρουσία στην ίδια πάντα περιοχή Ελλήνων φεουδαρχών, είτε πρόκειται για γαιοκτήμονες ή απόγονους γαιοκτημόνων της βυζαντινής περιόδου είτε για νέους γαιοκτήμονες μετά την άφιξη των Βενετών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Εμμανουήλ και τον Κωνσταντίνο Αρμάκη του ποτέ Γαβρίλη στην Μπόμπια γύρω στο 1300³⁹, τον Εμμανουήλ Γιαλινά και τον Ανδρέα Περιπτερά το 1311 σε περιοχή της Μεσαράς στις υπώρειες του Ψηλορείτη⁴⁰, τον Γεώργιο Λίτινο και τους γιους του Ιωάννη και Νικόλαο που κατείχαν το χωριό Ανώγεια (*Anogia Litinorum*) από τα τέλη τουλάχιστον του 13ου μέχρι και τα μέσα του 14ου αιώνα⁴¹, τον Ιωάννη Σαχλίκη αρχικά και στη συνέχεια τον Νικόλαο Δραμιτινό και τους γιους του Γεώργιο και Ιωάννη στο χωριό Παραμούτσι κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα⁴². Η περαιτέρω μελέτη των μεσαιωνικών βενετικών κτηματολογίων, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες αρχειακές πηγές που διαθέτουμε, μπορεί να αποδώσει στο μέλλον πολλά και ενδιαφέροντα προσωπογραφικά στοιχεία για τους φεουδάρχες της Μεσαράς κατά τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη.

Εκκλησιαστικά, η Μεσαρά πριν από τη βενετική κατάκτηση ήταν μοιρασμένη ανάμεσα στην επισκοπή Γορτύνης και στην επισκοπή Αρκαδίας. Από τον 13ο αιώνα και εξής ολόκληρη η περιοχή ανήκε στη λατινική επισκοπή Αρκαδίας (*episcopatus archadiensis*), αφού έπαψε να υπάρχει εκείνη της Γόρτυνας⁴³. Τα γεωγραφικά όρια

30. Chiaudano και Lombardo 1960: αρ. 374.

31. Για τη δραστηριότητα του Εβραίου Zagho του Σολομώντα στα χρόνια αυτά βλ. τις συμβολαιογραφικές πράξεις: Carbone 1978: αρ. 602, 603, 609· Carbone 1985: αρ. 849, 927, 928, 929, 931, 951, 954, 1154.

32. Tafel & Thomas 1857: 134-135.

33. Το 1261 ο δούκας Κρήτης παραχώρησε στον Pietro Venier, Marco Venier και Giovanni Corner τρεις καβαλαρίες, στις οποίες ανήκε και το «χωριό Μέλικας της Μεσαράς» (Τσιρπανλής 1985: 180, αρ. 96). Ο Marco Abramo κατείχε το 1394-1396 το χωριό Στάβιες (*casale Tavie in Messara*) (Santschi 1976: 379 αρ. 1752). Μέχρι το 1347 ο Marino Caravello κατείχε μια καβαλαρία στον Πανασό (ASV, *Duca di Candia*, b. 14, 211v).

34. Για τη συνεχή παρουσία της οικογένειας Mudazzo στα χωριά Απομαρμάς, Νασοί και Πυράθι από τον 13ο έως και τις αρχές του 15ου αι., βλ. Γάσπαρης 2009: 132-134, 146.

35. Γάσπαρης 2004: αρ. 852, 857.

36. Γάσπαρης 2004: αρ. 278, 282, 290.

37. ASV, *Duca di Candia*, b. 14, 211v.

38. McKee 1998: 210.

39. Carbone 1978: αρ. 412.

40. Γάσπαρης 1997: 167.

41. Carbone 1985: αρ. 954, 1154.

42. Santschi 1976: 23, αρ. 100.

43. Στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου υπήρχαν, εκτός από την αρχιεπισκοπή, η επισκοπή Αγίου Μύρωνος, η επισκοπή Χερσονήσου, και η επισκοπή Αρκαδίας. Κάποιες περιοχές στα νότια πρέπει να κάλυπτε και η επισκοπή Ιεράπετρας. Σχετικά με τις λατινικές επισκοπές της Κρήτης, και ειδικά για εκείνη της Αρκαδίας, βλ. Fedalto 1973: 326· Fedalto 1976: 42-44.

της επισκοπής δεν είναι απολύτως γνωστά, αλλά θα πρέπει να κάλυπταν μια περιοχή ευρύτερη της Μεσαράς, τα νότια όρια της οποίας ήταν σίγουρα η θάλασσα, ενώ τα δυτικά η λεγόμενη «ρίζα της δύσης», ο ορεινός όγκος δηλαδή του Ψηλορείτη. Από την άλλη πλευρά, οι λίγες προς το παρόν μαρτυρίες που διαθέτουμε για τα βόρεια όρια της επισκοπής μας οδηγούν μέχρι τα χωριά Πουλιά, Λευκοχώρι (Βουτουφού), Πάρτιρα και Μιλιαρήσι, από όπου προφανώς άρχιζε η δικαιοδοσία της επισκοπής Αγίου Μύρωνος⁴⁴. Τα ανατολικά τέλος όρια έφταναν τουλάχιστον μέχρι και το κάστρο Belvedere, κάπου ανατολικότερα του οποίου θα άρχιζε η επισκοπή Ιεράπετρας⁴⁵. Η έδρα της λατινικής επισκοπής Αρκαδίας ταυτίζεται με το χωριό Μικρή Επισκοπή Παρτίρων, αν και δεν αποκλείεται μέχρι και τις αρχές του 14ου αι. να ήταν τυπικά το κάστρο Καινούργιο⁴⁶. Από τα πρώτα χρόνια, πάντως, του 14ου αι. και εξής εμφανίζεται το «χωριό της επισκοπής Αρκαδίας», το οποίο μπορεί πράγματι να ταυτιστεί με τη Μικρή Επισκοπή⁴⁷. Η έδρα, επομένως, βρισκόταν στο βορειότερο σημείο της

επισκοπικής περιφέρειας και σχετικά κοντά στον Χάνδακα, γεγονός που δικαιολογεί και τη συχνή παρουσία ιερέων και εκκλησιαστικών αξιωματούχων της επισκοπής στην πρωτεύουσα, κάτι εξάλλου που παρατηρείται ήδη από τα παλαιότερα χρόνια⁴⁸.

Στην περιοχή της Μεσαράς, εκτός από την τοπική επισκοπή, κτηματική περιουσία κατείχε και η λατινική αρχιεπισκοπή της Κρήτης, ως μέρος της περιουσίας που ανήκε παλαιότερα στην καταργημένη ορθόδοξη αρχιεπισκοπή⁴⁹. Την ύπαρξη της περιουσίας αυτής επιβεβαιώνουν, εκτός των άλλων, λίγες προς το παρόν αλλά χαρακτηριστικές μαρτυρίες από τον 14ο αιώνα. Μια διαφωνία που προέκυψε το 1328 μας πληροφορεί ότι η αρχιεπισκοπή Κρήτης κατείχε στην περιοχή της Μεσαράς τα χωριά Arossamo, Valanea και Άγιο Βασίλη, τα οποία είχαν νοικιαστεί το 1295 για 29 χρόνια στον παπά Νικηφόρο Πάλμα και στον Marino Querini. Σύμφωνα με τη δουκική απόφαση του 1328, ο κληρονόμος και γιος του Marino, Pietro Querini, για να συνεχίσει να καταβάλλει στην αρχιεπισκοπή το ενοίκιο για τα χωριά αυτά, έπρεπε να υπογράψει πρώτα νέο συμβόλαιο, με το οποίο θα ανανεωνόταν η ενοικίαση για άλλα 29 χρόνια⁵⁰. Το 1370, μέσα από τη διαφωνία μεταξύ μελών της οικογένειας Στεριώνη για την ανέγερση ενός μύλου στο χωριό Απόλυχνος, πληροφορούμαστε ότι αυτό ανήκε στην αρχιεπισκοπή Κρήτης⁵¹. Το 1373, τέλος, η Frangula, χήρα του Francesco

44. Σε έγγραφο οριοθέτησης στα χρόνια του δούκα Κρήτης Giacomo Delfino (1259-1262) αναφέρεται: *Hec est divisio inter lo Miglarisi et la Partira. Incipit da petre IIII que sunt insimul in sognoro de lo Fotufu et de lo Miglarisi ... de inde vadit inter maistro et ponente et ferit in canton de lo muro sarachinico de versus borea, de inde vadit recto tramite et ferit in lo segnoro delo vescovado d'Archadia* (ASV, *Duca di Candia*, b. 20, q. II, 584r). Την παρουσία της επισκοπής Αρκαδίας στην περιοχή του χωριού Πάρτιρα μαρτυρεί ένα ακόμη έγγραφο του 1321, με το οποίο οι κληρικοί (*canonici*) της επισκοπής Αρκαδίας, Domenico Barbarigo, Bartolomeo Rolandino και Andrea Basilio, με την έγκριση του Rafaele επίσκοπου Αρκαδίας και του Alessandro αρχιεπίσκοπου Κρήτης, αντάλλαξαν γη με τον Giovanni Dandolo. Οι πρώτοι έδωσαν γη που κατείχε η επισκοπή στην περιοχή «Caliso (οικισμός Καλισό στην τέως επαρχία Ρίζου), Calamo και Calimno», και έλαβαν γη στην Πρικού, δικαιοδοσίας του φέουδου Πάρτιρα του Dandolo, στην οποία γη υπήρχε μια εκκλησία και μερικές κατοικίες [ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. III, 83v (213)]. Το 1373 υπήρξε διαμάχη ανάμεσα στον Marino Trevisan, ιδιοκτήτη του φέουδου στο Ίνι, με τον Rafaele, επίσκοπο Αρκαδίας, για τη χρήση των νερών της περιοχής, τα οποία εμποδίζονταν να φτάσουν σε μύλο της επισκοπής στο χωριό Πουλιά (Santschi 1976: 119 αρ. 127).

45. Το 1304 ο επίσκοπος Αρκαδίας Bartolomeo υπέγραψε εξοφλητική απόδειξη για την είσπραξη δωρεάς που είχαν κάνει με τις διαθήκες τους η Maria Balbi και ο γιος της Marino, κάτοικοι του κάστρου Belvedere (Carbone 1985: αρ. 967). Το 1394 ο Giovanni Mazamurdi ο νεότερος διορίστηκε ενοριακός ιερέας (*capelanus*) του κάστρου Belvedere με ετήσιο μισθό 50 υπέρπυρα, τα οποία θα κατέβαλλε ο επίσκοπος Αρκαδίας (Santschi 1976: 351 αρ. 1618).

46. Αυτό τουλάχιστον υπονοείται σε συμβόλαιο του 1301, χρονιά κατά την οποία ο Bartolomeo, επίσκοπος Αρκαδίας, με τη σύμφωνη γνώμη της συνόδου του (*capitulo*), νοίκιασε όλη τη γη που ανήκε στην επισκοπή του, την οποία ονομάζει «επισκοπή του χωριού Καινούργιου» (*episcopatus casalis Novi*) (Morozzo della Rocca 1950: αρ. 77).

47. Σε δύο συμβόλαια του 1303 αναφέρονται ο παπάς Ιωάννης Βαλάνος (Vallanus), καθώς και τα αδέρφια του, Γεώργιος και Λέος, όλοι κάτοικοι του χωριού της επισκοπής Αρκαδίας (*habitatores in episcopatu archadiense*) (Pettenello και Rauch 2011: αρ. 32, 369). Δύο χρόνια αργό-

τερα, σε συμβόλαιο του 1305, ο ίδιος Γεώργιος Βαλάνος και ο Marino Calbo δηλώνουν κάτοικοι του ίδιου χωριού (Stahl 2000: αρ. 261). Το 1373 ο Κώστας Αγιάσης, κάτοικος του χωριού Πάρτιρα, κτυπήθηκε και τραυματίστηκε από τον Pietro Rufino, κάτοικο «της επισκοπής Αρκαδίας» (Santschi 1976: 169 αρ. 597). Η επίθεση αυτή υπονοεί καυγά ή διαμάχη μεταξύ κατοίκων γειτονικών χωριών, κάτι που επιβεβαιώνει ότι το «χωριό της επισκοπής Αρκαδίας» μπορεί να ταυτιστεί χωρίς αμφιβολία με τη Μικρή Επισκοπή Παρτίρων.

48. Τα χρόνια, για παράδειγμα, 1279-1281, στον Χάνδακα βρίσκονταν και υπέγραφαν ως μάρτυρες σε συμβόλαια ο Tommaso Dondi *decanus* της επισκοπής Αρκαδίας, ο Nicolo *servitor domini episcopi archadiensis*, και ο Renaldo *prepositus archadiensis* (Chiaudano και Lombardo 1960: αρ. 125, 208, 329, 463, 572). Το 1349 ο ενοριακός ιερέας της επισκοπής Αρκαδίας, Luca Mudazzo, συνέταξε τη διαθήκη του δηλώνοντας κάτοικος του Χάνδακα και αφήνοντας κληροδοτήματα σε συγγενείς του, σε άλλους κατοίκους και καθολικά ιδρύματα της ίδιας πόλης (McKee 1998: αρ. 335).

49. Πληροφορίες για την κτηματική περιουσία της επισκοπής Αρκαδίας βλ. παραπάνω, σημ. 44 και 46. Η ορθόδοξη αρχιεπισκοπή Κρήτης κατείχε πριν από την άφιξη των Βενετών κτηματική περιουσία σε αρκετά χωριά της περιοχής, μέρος της οποίας περιήλθε στη λατινική επισκοπή. Βλ. Τσουγκαράκης & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2000: 339.

50. *Cartam I afflictacionis factam per venerabilem patrem Angelum Dei gratia cretensem archiepiscopum et per eius capitulum papati Nichiforo Palma e dicto quondam Marino Quirino de casalibus Arossamo, Valanea et Agio Vasili positus in pertinentiis Messaree pertinentibus parti dicti domini archiepiscopi Crete* (ASV, *Duca di Candia*, b. 10, fascicolo 2/1, 12r).

51. *Dictus Cladus Sterioni proponebat dicens quod super sua parte terre de Ypolichno, quam tenebat iure afflictationis, quam ipse et fratres sui habuerunt ab ecclesia cretense...* (ASV, *Duca di Candia*, b. 26, q. 3, 72v).

da Molin, είχε νοικιασμένη γη στο χωριό Νασοί, η οποία ανήκε στην *prebenda* του Simeone da Milano, κληρικού της Εκκλησίας της Κρήτης⁵². Έγγραφο του 1248 επιβεβαιώνει ότι και τα πέντε παραπάνω χωριά ανήκαν παλαιότερα στην ορθόδοξη αρχιεπισκοπή Κρήτης και διεκδικούνταν μαζί με άλλα από την αντίστοιχη λατινική, η οποία εντέλει τα είχε κερδίσει⁵³.

Στην περιοχή της Μεσαράς κατοικούσαν, όπως και σε ολόκληρη την κρητική ύπαιθρο, πιστοί του λατινικού δόγματος από κάθε κοινωνικό στρώμα. Αν και δεν έχουν εντοπιστεί προς το παρόν πολλά ονόματα καθολικών ιερέων κατοίκων της περιοχής, εκτός του παραπάνω Simeone da Milano, ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τουλάχιστον κατά μεγάλα διαστήματα θα υπήρχαν και άλλοι. Αντίθετα, κατά τον 14ο αι. και τις αρχές του 15ου αι., ανάμεσα στον μεγάλο αριθμό ορθόδοξων ιερέων που ιερούργουσαν στην κρητική ύπαιθρο εντοπίστηκαν μόνο στο κάστρο Καινούργιο και στην ευρύτερη περιοχή του τα ονόματα επτά από αυτούς: Γιακομέλος Φαγάς, Ιωάννης Μαρούλης, Ιωάννης Trevisan, παπάς και καλόγερος, Νικηφόρος Κλερινός, Παχώμιος Δραμιτινός, Γιάννης Αγιάσης⁵⁴.

Όλα τα παραπάνω δεν αποτελούν παρά λίγες χαρακτηριστικές ψηφίδες από την ιστορία της Μεσαράς κατά τη διάρκεια δύο πολύ σημαντικών αιώνων για την Ιστορία της Κρήτης, οι οποίοι σηματοδοτούν την πολιτική αλλαγή με την άφιξη των Βενετών, τα παραγμένα χρόνια ολόκληρου του 13ου αι., και τη σχετική πολιτική σταθερότητα και οικονομική ανάπτυξη του 14ου αιώνα. Στις πηγές των βενετικών αρχείων κρύβονται πολλές πληροφορίες, οι οποίες μπορούν στο μέλλον να φωτίσουν ακόμη περισσότερο πτυχές της ιστορίας αυτού του τόπου κατά τη διάρκεια των τελευταίων μεσαιωνικών αιώνων.

52. Santschi 1976: 73-74, αρ. 288 και 290.

53. Τσιρπανλής 1985: 188-189.

54. Το 1395 ο Γιακομέλος Φαγάς έλαβε άδεια χειροτονίας ως ιερέας (Santschi 1976: 374 αρ. 1719). Το 1391 ο παπάς Ιωάννης Μαρούλης τραυματίστηκε στο κεφάλι από κάποιον κάτοικο του κάστρου (Santschi 1976: 303 αρ. 1365). Το 1347 ο παπάς Νικηφόρος Κλερινός, κάτοικος του κάστρου, νοίκιασε για πέντε χρόνια από τον Giovanni Gradenigo την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων του ίδιου κάστρου, η οποία ανήκε στο φέουδο του χωριού Ρουφάς (ASV, *Notai di Candia*, b. 10, notaio Angelo Bocontolo, 67r). Το 1364 ο παπάς και καλόγερος Ιωάννης Trevisan καταδικάστηκε μαζί με τον αδελφό του σε πρόστιμο 50 υπερπύρων για ανάρμοστα λόγια εναντίον της Βενετίας (Santschi 1976: 103 αρ. 43). Το 1403 ο καστελάνος του κάστρου Καινούργιου συνέταξε κατάλογο των κινητών αντικειμένων του μακαρίτη παπά Παχώμιου Δραμιτινού (ASV, *Duca di Candia*, b. 11, fasc. 13, 3v-4r). Στις 18 Μαρτίου 1416 ο καστελάνος του κάστρου Καινούργιου Pietro Zivranò έστειλε επιστολή στον δούκα Κρήτης καταγράφοντας την κτηματική περιουσία της παπαδιάς Καλής, χήρας του μακαρίτη παπα-Γιάννη Αγιάση, κατοίκου του χωριού Απόλυχνος. Η παπαδιά, εξαιτίας της ανάρμοστης συμπεριφοράς της απέναντι στους άνδρες, όφειλε να εγκαταλείψει το χωριό (ASV, *Duca di Candia*, b. 1, q. 6bis, 37r).

Βιβλιογραφία

- Carbone, S. (έκδ.) 1978. *Pietro Pizolo. Notaio in Candia*, τ. 1, 1300. Βενετία.
- Carbone, S. (έκδ.) 1985. *Pietro Pizolo. Notaio in Candia*, τ. 2, 1304-1305. Βενετία.
- Chiaudano, M. & Lombardo, A. (έκδ.) 1960. *Leonardo Marcello. Notaio in Candia. 1278-1281*. Βενετία.
- Favaro, E. (έκδ.) 1962. *Cassiere della bolla ducale. Grazie-Novus Liber (1299-1305)*. Βενετία.
- Fedalto, G. 1973. *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1. Βερόνα.
- Fedalto, G. 1976. *La chiesa latina in Oriente*, τ. 2. Βερόνα.
- Laurentii de Monacis 1758. *Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii Chronicon de rebus Venetis*. Βενετία.
- Lombardo, A. (έκδ.) 1968. *Zaccaria de Fredo. Notaio in Candia (1352-1357)*. Βενετία.
- McKee, S. (έκδ.) 1998. *Wills from late medieval Crete. 1312-1420*. Ουάσιγκτον.
- Morozzo della Rocca, R. (έκδ.). *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia. 1301-1302*. Βενετία.
- Pettenello, G. & Rauch, S. 2011. *Stefano Bono. Notaio in Candia (1303-1304)*. Ρώμη.
- Ratti-Vidulich, P. (έκδ.) 1965. *Duca di Candia. Bandi (1313-1329)*. Βενετία.
- Ratti-Vidulich, P. (έκδ.) 1976. *Duca di Candia. Quaternus Consiliorum (1340-1350)*. Βενετία.
- Ratti-Vidulich, P. (έκδ.) 2007. *Duca di Candia. Quaternus Consiliorum (1350-1363)*. Βενετία.
- Santschi, El. 1976. *Régestes des Arrêts Civils et des Memoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*. Βενετία.
- Stahl, A. M. (έκδ.) 2000. *The documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella Venetian notaries in fourteenth-century Crete*. Ουάσιγκτον.
- Tafel, Fr. & Thomas, G. M. 1857. *Urkunden zur älteren Handelsund Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. 2. Βιέννη.
- Thomas, G. M. (έκδ.) 1880. *Diplomatarium Veneto-Levanticum. 1300-1350*. Βενετία.
- Τσιρπανλής, Ζ. Ν. (έκδ.) 1985. «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248-1548). Ιωάννινα.
- Van Spitael, M. (έκδ.) 1981. Buondelmonti, C. *Descriptio insule Crete et liber insularum, cap. XI: Creta*. Ηράκλειο.
- Αποσκήτη, Μ. (εισαγωγή-μετάφραση) 1983. *Μπουοντελμόντι Χριστόφορου. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*. Ηράκλειο.
- Γάσπαρης, Χ. 1997. *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.* Αθήνα.
- Γάσπαρης, Χ. 2004. *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri. 1227-1418*, τ. 2. Αθήνα.
- Γάσπαρης, Χ. 2009. «Τα χωριά του δήμου Ρούβα στα μεσαιωνικά χρόνια». Στο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Ρούβας... Ιστορία, Πολιτισμός»*. Γέφυρη.
- Γάσπαρης, Χ. 2012. «Η κρητική επανάσταση του 1333. Η επανάσταση των «άλλων» Καλλέργηδων». *Κρητικά Χρονικά* 32: 79-105.
- Γιγουρτάκης, Ν. 2004. *Βυζαντινές οχυρώσεις στην Κρήτη κατά την Β' βυζαντινή περίοδο (961-1204)*, μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Γιγουρτάκης, Ν. 2011. «Οχυρώσεις στην Κρήτη κατά την Β' βυζαντινή περίοδο». Στο: *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α', Χανιά.
- Λενακάκης, Α. 2013. *Πυργιώτισσα. Ονομάτων επίσκεψις*. Ηράκλειο.
- Τσουγκαράκης, Δ. & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελ. 2000. «Για μια ιστορική γεωγραφία της μεσαιωνικής Κρήτης. Οι περιπτώσεις των επαρχιών Καινούργιου και Πυργιώτισσας». Στο: *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Ηράκλειο.